

ISTORIA FILOSOFIEI

LIBERTATE ȘI LIBER ARBITRU LA SPINOZA ȘI LA DESCARTES

NONI-EMIL IORDACHE
Universitatea din Craiova, Facultatea de Drept

Spinoza and Descartes on freedom and free-will. Freedom is that state of the individual in which he is not affected by constraints and in which he can choose without external influence, that is, he can do what he wants. Although we would be tempted to believe that both Spinoza and Descartes have a common vision of freedom and free will, since they both have the same starting point: they both accept the identity between the free will and the knowledge of God. But unlike Descartes, Spinoza is tempted to grant the primacy of knowledge.

Keywords: freedom; free will; Spinoza; Descartes.

Libertatea este un concept foarte larg, fiind definită ca starea unei persoane sau a unui popor care nu suferă de constrângeri, supuneri exercitate de altă persoană, de o putere tiranică sau de o putere străină. Este, de asemenea, starea unei persoane care nu este nici în închisoare, nici dependentă de altcineva. Este starea de a fi în care o ființă poate alege fără constrângere externă. Există multe forme de libertate: naturală, civică, politică ș.a.m.d. *Grosso modo*, libertatea poate fi echivalentul absenței constrângerii.

Conform definiției din *Dicționarul enciclopedic de filosofie*¹, *liberum arbitrium* desemnează o anumită capacitate a agentului rațional de a se determina prin el însuși, în mod spontan și voluntar; altfel spus, prin libertate se înțelege capacitatea de a alege între două sau mai multe comportamente.

În cele ce urmează vom prezenta diferențele dintre viziunile carteziană și spinozistă despre libertate și liber arbitru, pornind de la opinia comună potrivit căreia libertatea înseamnă să facem ceea ce vrem, pe care trebuie să încercăm să o explicăm (Descartes – explicație) și să o măsurăm (Spinoza – măsură) în același timp.

Cartesius arată că în sufletul omenesc voința, cea care ne face să afirmăm că am fost creați după chipul lui Dumnezeu, depășește sau poate depăși cunoștințele inevitabil limitate livrate de înțelegerea umană, fiind infinită. Înțelegerea oferă cunoștințe, voința alege. Pozitivitatea libertății este indicele, dovada, perfecțiunii omului. În schimb, toată lumea folosește celebra replică a lui Spinoza la o astfel de analiză: credem că suntem liberi pentru că suntem conștienți de gândurile noastre și acțiunile noastre, în timp ce suntem ignoranți cu privire la cauzele care ne determină să gândim și să acționăm (iluzia liberului arbitru).

¹ E. Clement, C. Demonque, L. Hansen-Love, P. Kahn, *Filosofia de la A-Z. Dicționar enciclopedic de filosofie*, București, Editura All Educațional, 2000.

Acesta este impasul, *aporia*, deoarece Spinoza și Descartes sunt, în mod evident, la poli opuși unul de celălalt; tezele lor sunt contradictorii. De aici înlănțuirea care are, uneori, apariția unei portițe, scăpări, fie cu Freud (gândurile noastre conștiente au rădăcini inconștiente), fie cu Marx (gândurile noastre exprimă condițiile noastre sociale) sau cu *maestrul suspiciunii*² (Marx, Nietzsche, Freud).

Tema liberului arbitru (voinței pure) și a libertății omului reprezintă una dintre cele mai importante teme din singura lucrare publicată, sub semnătura lui, de Spinoza în timpul vieții sale, și anume *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I, & II, More Geometrico demonstratae*, urmată de o anexă intitulată *Cogitata metaphysica*. În această lucrare, Spinoza și-a dorit doar să explice ideile lui Descartes și demonstrațiile lor, așa cum se găsesc în scrierile sale sau așa cum principiile stabilite pot fi deduse printr-o consecință legitimă.

În demersul său, Spinoza abordează chestiunea liberului arbitru numai în legătură cu omul și cu Dumnezeu, nu și în legătură cu alte ființe, cum ar fi animalele ori îngerii. Sfântul Bernard a stabilit o ierarhie impresionantă a libertăților³, făcând distincție între libertatea lui Dumnezeu și cea a îngerilor buni, a sfinților din ceruri, a lui Hristos, a lui Adam înainte de izgonirea din Eden ș.a.m.d. Într-adevăr, conform lui Descartes, animalele sunt lipsite de gândire și, *a fortiori*, lipsite de acest mod particular de gândire, care este liberul arbitru, voința. Din moment ce Descartes folosește termenii „voluntar” și „liber” ca echivalent, el refuză să atribuie animalelor capacitatea de a fi beneficia de libertate: „[...] numesc liber, în chip general, tot ceea ce este voluntar [...]. Cât despre animalele lipsite de rațiune, este evident că nu sunt libere, pentru că nu au această putere pozitivă de a se determina; dar în ele faptul de a nu fi forțate sau constrânse este o pură negație”⁴.

Ca o comparație, să subliniem că, pentru Spinoza, liberul arbitru, conform definiției sale tehnice din *Etica*, „când e raportat numai la suflet, se cheamă *voință*”⁵; spre deosebire de apetit și dorință, ea nu este neapărat expresia unui efort specific omului. Trebuie subliniat că definiția spinozistă a liberului arbitru nu este dată prin raportare la om. Desigur, în opinia lui Spinoza, toți indivizii sunt însuflețiți, deși în grade diferite.

Din cele dinainte, cunoaștem nu numai că sufletul omenesc este unit cu corpul, dar și aceea ce trebuie să înțelegem prin unirea sufletului și a corpului. Nimeni nu va putea înțelege adecvat sau distinct această unire dacă mai întâi nu cunoaște adecvat natura corpului. Într-adevăr, ceea ce am arătat până acum este cu totul comun și se aplică oamenilor nu mai mult decât celorlalți indivizi care sunt cu toții însuflețiți, deși în grade deosebite.⁶

² Așa îi numește Paul Ricœur. A se vedea P. Ricœur, *De l'Interpretation: Essai sur Freud*, Paris, Editions du Seuil, 1965, p. 40 și urm.

³ A se vedea tabloul rezumând ierarhia libertăților lui Bernard de Clairvaux cunoscut și ca Sfântul Bernard întocmit de Christian Trottmann, „Le libre arbitre selon Bernard de Clairvaux et Descartes”, în J. Biard, R. Rashed, (éd.), *Descartes et le Moyen Age*, Paris, Vrin, 1997, pp. 246–247.

⁴ Descartes către Mesland în: R. Descartes, *Correspondența completă*, vol. II, București, Polirom, 2014, p. 881.

⁵ B. Spinoza, *Etica*, București, Editura Științifică, 1957, III, prop. IX, p. 154.

⁶ *Ibidem*, II, prop. XII, p. 100.

Cum concepția sa despre *lucrurile particulare* („[...] lucrurile care sunt mărginite și au o existență determinată. Dacă mai mulți indivizi conlucrează la aceeași acțiune, în așa fel încât toți sunt deodată cauza unui singur efect, îi consider pe toți, în această privință, ca pe un singur lucru individual”⁷) îi permite să considere statul ca un singur individ înzestrat cu un corp și, am putea spune, și cu suflet, Spinoza se referă la voința (în sensul tehnic al termenului) statului, căci, într-o altă lucrare de a sa, afirmă că *trupul* statului trebuie să fie condus de un singur *suflet* și, prin urmare, voința organismului politic trebuie menținută pentru voința tuturor.

Filosoful neerlandez concepe voința ca un mod de a gândi, care are două aspecte: unul teoretic (a afirma, a nega, a suspenda judecata) și unul etic sau practic (a căuta/găsi un bine, a evita un rău). Ca Descartes, filosoful de origine sefardă concepe voința, precum și înțelegerea, ca facultăți ale sufletului, facultăți pe care omul le are de la Dumnezeu (Spinoza a acceptat argumentul ontologic al existenței lui Dumnezeu, care îi aparține Sf. Anselm de Canterbury și care a fost reformulat de Descartes.).

Spinoza este de părere că eroarea de care vorbește Descartes în ce-a de a patra sa *Meditație* implică o serie de teze fundamentale privind voința umană și libertatea omului. Dat fiind că este perfect, Dumnezeu nu este sursa/cauza erorilor noastre, deoarece eroarea nu este ceva pozitiv. Pentru el, eroarea rezultă din faptul că ne folosim voința pentru a ne da consimțământul față de ceea ce am perceput doar într-o manieră confuză și nu ar putea fi decât privirea bunei întrebuițări a libertății; deci, eroarea depinde numai de folosirea voinței. Eroarea vine din faptul că înțelegerea umană este limitată, în timp ce voința noastră este infinită. Depinde doar de modul cum utilizăm voința (liberul arbitru) pentru a nu ne înșela.

La Descartes, sursa erorii nu vine din limitele înțelegerii noastre. Este adevărat că nu putem înțelege totul, dar putem să înțelegem limitele puterii noastre de a cunoaște și, în consecință, să ne îndoim de cunoștințele pe care ni le oferă. Eroarea nu vine nici din voința noastră, care este infinită. Eroarea constă în diferența, din noi, între înțelegerea noastră limitată și voința noastră care este nelimitată. De aici identificăm o problemă legată de faptul cum poate voința să depășească înțelegerea dacă întreaga voință, în măsura în care este un gând, este în mod necesar asociată unei reprezentări pe care să ne bazăm. Cu alte cuvinte, cum putem vrea fără să vrem ceva specific. Cartesius anticipează obiecția lui Spinoza și își îmbunătățește gândirea. Așadar, pentru el, voința nu va depăși niciodată cunoașterea „în general”. Voința este capacitatea de a afirma că ceea ce rațiunea ne prezintă spiritului este adevărat sau nu. Spinoza pare să adopte teza carteziană conform căreia voința umană este infinită. Aceasta este o teză fundamentală a lui Descartes. „Voința, într-un anumit sens, poate părea infinită, pentru că nu percepem nimic altceva care poate fi obiectul unei alte voințe, chiar și a celei imense care este în Dumnezeu...”⁸.

Mai mult, deși Spinoza consideră, în lucrarea sa din 1663, voința ca o perfecțiune, fiindcă, în primul rând, este un mod de gândire și „toate modurile de a gândi pe

⁷ *Ibidem*, II, definiția VII, p. 88.

⁸ C. Adam, P. Tannery, *Œuvres de Descartes, Méditations et principes*, tome VII. Paris: Léopold Cerf, p. 339, formă digitalizată a University of Connecticut Libraries.

care le avem [...] sunt perfecte”⁹ și, în al doilea rând, pentru că voința este o facultate a sufletului nostru și că „nici una dintre facultățile noastre, în orice fel am considera-o, nu poate arăta în Dumnezeu vreo imperfecțiune”¹⁰. Acesta nu reproduce teza carteziană potrivit căreia „desăvârșirea cea mai înaltă a omului este de a avea un liber arbitru care îl face demn de laudă sau de reproș”¹¹.

Contrar lui Descartes, care considera că voința nu e diferită de cunoaștere, Spinoza era de părere că:

nu există în suflet nicio facultate absolută de a cunoaște, de a dori, de a iubi etc. De unde urmează că aceste facultăți și altele asemănătoare, sau sunt curate închipuiri, sau nu sunt decât existențe metafizice sau universale, pe care obișnuim să le formăm din lucruri particulare. Astfel, între intelect și voință și între cutare și cutare idee sau cutare și cutare voință există același raport ca și între „pietritate” și cutare sau cutare piatră, sau între om și Petru și Pavel.¹²

Descartes ne-a provocat la a dovedi libertatea, adică prin gândire: faptul că ne putem concentra atenția asupra unei idei ori asupra unei întrebări, că ne putem controla/ghida propriile gânduri este deja un revelator al libertății noastre. Prin urmare, există o imanentă *prezență* a libertății în fiecare individ. Este, de altfel, pentru fiecare dintre noi o noțiune simplă, o noțiune comună, adică o *cunoaștere*.

În ceea ce privește statutul ontologic al voinței, Spinoza va continua să califice voința ca facultate, dar specifică faptul că prin voință el înțelege „facultatea de a afirma sau nega, și nicidecum dorința”¹³, adică „facultatea prin care sufletul afirmă sau neagă ce este adevărat și ce este fals, și nu dorința prin care sufletul năzuiește spre lucruri sau se depărtează de ele”¹⁴. Totodată, „aceste facultăți sunt noțiuni universale, care nu se deosebesc de lucrurile particulare din care le formăm, trebuie să cercetăm dacă înseși voințele sunt altceva în afară de înseși ideile lucrurilor. Căci prin idei nu înțeleg imaginile care se formează pe fundul ochiului, sau dacă vreți, în mijlocul creierului, ci conceptele cugetării”¹⁵.

Spinoza refuză să conceapă ideile ca imagini („În suflet există nici o voință sau afirmație și negație, în afară de aceea pe care o include ideea ca idee.”¹⁶), opunându-se lui Descartes, care, în a treia *Meditație (Despre Dumnezeu; cum că există.)*, scria că „prin lumina firească, îmi e vădit faptul că ideile sunt, în minte, întocmai unor imagini”¹⁷.

⁹ A se vedea *Les Principes de la philosophie de Descartes démontrés selon la méthode géométrique*, în B. Spinoza, *Œuvres de Spinoza*, Nouvelle édition, revue et corrigée d'après l'édition de Heidelberg, Paris, Garnier, 1928, trad. C. Appuhn, propoz. 15, paragr. 2, formă digitizată: http://spinozaetnous.org/wiki/Principes_de_la_philosophie_de_Descartes/Partie_I.

¹⁰ *Ibidem*, paragr. 9.

¹¹ R. Descartes, *Meditații metafizice*, București, Editura Crater, 1997, p. 76.

¹² B. Spinoza, *Etica*, prop. XLVIII, p. 135.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, prop. XLIX, p. 135.

¹⁷ R. Descartes, *Meditații metafizice*, p. 31.

Interesant este și răspunsul filosofului de origine sefardă la obiecția carteziană potrivit căreia „voința se întinde mai departe decât intelectul și deci că ea este ceva deosebit de intelect”¹⁸: „recunosc întinderea mai mare a voinței față de intelect, dacă prin intelect se înțeleg numai ideile clare și distincte; însă neg că voința se întinde mai mult decât percepțiile sau facultatea de a concepe”¹⁹.

Ori de câte ori are ocazia de a-și exprima propria gândire, Spinoza respinge ideea de libertate de voință a omului, deoarece, pentru el, voința nu este decât un mod de a gândi și doar alegerile personale există. Pentru Descartes, „libertatea voinței noastre este cunoscută fără dovadă prin simpla experiență pe care o avem despre ea [...] este atât de evident că avem liber arbitru”²⁰. Spinoza admite că sufletul este deseori determinat de cauze externe să vrea ceva, dar, chiar și atunci când este cazul, nu este nicio dată constrâns de ele, căci rămâne întotdeauna liber. În ceea ce privește libertatea umană, acesta separă tema libertății de cea a voinței, deoarece libertatea este legată de înțelegere (la care Spinoza a redus voința), de adevărată cunoaștere, de cunoașterea necesității care guvernează întreaga natură. Potrivit lui, putem fi liberi, dar asta nu are nimic de-a face cu voința, care nu este liberă, fiindcă, pur și simplu, ea nu există ca ceva real. În conformitate cu crezul lui Spinoza și utilizând expresia Sfântului Augustin, adevărata libertate umană nu poate exista decât în „Cetatea lui Dumnezeu”.

Descartes considera că indiferența este o formă de libertate, dar nu definește libertatea, deoarece nu este decât un nivel de jos, și anume ipostaza în care nu avem o percepție/idee clară și distinctă care să ne ajute în a lua o decizie. Indiferența nu aparține nici ea esenței libertății, deoarece voința poate fi liberă fără a fi indiferentă. „Indiferența este mai degrabă o lipsă decât o perfecțiune a Libertății”²¹. Prin urmare, argumentează filosoful francez, indiferența reprezintă o anumită ezitare a voinței înaintea de luarea unei decizii, atunci când nu este suficient de luminată de înțelegere: „Însă indiferența aceea pe care o resimt, atunci când nici un argument nu mă împinge într-o parte mai mult decât într-alta, este cel mai mic grad de libertate [...]”²².

Spinoza consideră că atunci când percepem un lucru clar și distinct nu îi putem refuza asentimentul nostru, deoarece acesta nu rezultă din slăbiciune, ci din singura libertate și perfecțiune a voinței noastre. De aceea, este departe de noi să ne concepem ca fiind mai puțin liberi.

În *Principiile filosofiei*, Descartes afirmă că experimentăm propriul liber arbitru și că libertatea voinței noastre este evidentă. Cunoașterea libertății noastre este prima care ni se prezintă atunci când filosofăm. În mod similar, și la Spinoza pare a fi la fel, deși nu spune acest lucru în mod explicit.

Libertatea, potrivit lui Cartesius, se arată la început ca libertate a spiritului, care, întorcându-se spre sine prin experiența îndoielii, nu poate să nu priceapă că este liber să

¹⁸ B. Spinoza, *Etica*, prop. XLIX, p. 137.

¹⁹ *Ibidem*, p. 139.

²⁰ C. Adam, P. Tannery, *op. cit.*

²¹ Descartes către Mersenne, în: R. Descartes, *Correspondența completă*, vol. II, București, Polirom, 2014, p. 453.

²² R. Descartes, *Meditationes de prima philosophia*, București, Tipografia Bucovina, 1937, p. 43.

se îndoiască. În om, întrebarea se mișcă, deci, libertatea, într-un prim sens, nu este decât mișcarea minții prin ea însăși. Libertatea nu este doar un sentiment interior, o senzație intimă, este modul prin care începe mintea omului. Prima formă de libertate este, prin urmare, libertatea spiritului, fără de care omul nu ar fi liber. Astfel, libertatea este descoperită mai presus de toate în forma concretă a muncii intelectuale, chiar în experiența vieții noastre conștiente (în experiența voluntară a gândirii).

Mulți exegeți consideră că, în viziunea lui Spinoza, oamenii cred că sunt liberi în sensul liberului arbitru al lui Descartes, pentru că ignoră cauzele (condițiile) care le afectează poftele și dorințele (conștiente). Libertatea este o iluzie (oamenii cred că sunt liberi, deoarece sunt conștienți doar de dorințele lor, dar nu cunosc cauzele care îi fac să acționeze, ideea libertății fiind, deci, un efect al ignoranței și al vanității.), așa cum o exprimă într-o scrisoare adresată lui Schuller:

Și iată această faimoasă libertate umană pe care toți se laudă să o aibă! Constă doar în faptul că oamenii sunt conștienți de poftele lor (dorințele) și ignoră cauzele prin care acestea sunt determinate. [...] acest defect este înăscut în toți oamenii, ei nu se eliberează de el atât de ușor. [...] Adesea, când afectele se ciocnesc, ei (n.r. oamenii) văd pe cel mai bun și fac ce-i mai rău. Dar, în ciuda acestui fapt, ei cred că sunt liberi! Și asta se datorează faptului că au un apetit ușor pentru anumite lucruri...²³

Personal, considerăm că, la Spinoza, libertatea apare atât pe plan divin, cât și pe plan uman. Faptul că acesta afirmă că „toate sunt determinate să existe și să acționeze într-un anumit fel din necesitatea naturii lui Dumnezeu”²⁴ ne face să credem că nu este loc pentru libertate, însă tot el considera că „un lucru este liber când acesta există prin simpla necesitate a naturii sale și nu este determinat de forțe externe să acționeze”²⁵. Prin urmare, libertății nu îi este opusă necesitatea, ci constrângerea, fiindcă „lucrul care este determinat de alt lucru să existe și să lucreze într-un fel anumit și nu într-altul”²⁶ nu este liber, ci „necesar, sau mai bine zis *constrâns*”²⁷.

Pentru Spinoza, numai Dumnezeu este liber, pentru că el singur este o cauză a lui însuși (*causa sui generis*). Omul, pe de altă parte, este guvernat de o necesitate absolută, care stă în Dumnezeu. Dacă omul și acțiunile sale evită contingenta, atunci libertatea devine o iluzie pură, pe care Spinoza o demonstrează.

În lumina celor de mai sus, dacă cineva dorește să-l confrunte pe Spinoza cu Descartes privind conceptul de liber arbitru și libertate, trebuie să aibă în vedere că aceștia au un punct de plecare comun, cel puțin nominal: amândoi acceptă identitatea dintre voință și cunoașterea lui Dumnezeu. Totuși, spre deosebire de Descartes, Spinoza acordă primul cunoașterii; el concepe această identitate ca o reducere a unuia dintre cei doi termeni (voința) la celălalt (cunoașterea) și consideră că așa se întâmplă și în cazul omului.

²³ B. Spinoza, Lettre 58 à Schuller, 1674, în B. Spinoza, *Correspondance*, traduction M. Rovere, Paris, Garnier-Flammarion, 2010, pp. 318–919.

²⁴ B. Spinoza, *Etica*, p. 70.

²⁵ *Ibidem*, p. 40.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.